

Михайло Грушевський

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ ОСНОВНІ ІДЕЇ ЙОГО ТВОРЧОСТІ І ДІЯЛЬНОСТІ*

Під свіжим вражінням тяжкої втрати, понесеної нашою наукою і нашим суспільним життям, хочеться мені передовсім вяснити ті провідні ідеї, які переходили через наукову і суспільну діяльність покійного історика і дають ключ для розуміння його наукової творчости — її вихідних точок, її напрямів, її виводів.

Покійник менше всього був істориком академістом, прихильником науки для науки, якому чисто формальні вимоги наукових завдань, чи якісь зверхні обставини диктують теми, звертаючи увагу дослідника на те чи інше, само по собі зовсім індиферентне для них питання. Громадянські інтереси були сильно розвинені у нього і могутньо кермували його науковими зайняттями, особливо в період розцвіту його сил і наукових зайнять. Інтереси наукові тісно сполучені у нього з інтересами громадянськими, національними та політичними, стояли в тісній залежності від них, звідси відбирали імпульси свої і навзаєм приносили підставовий матеріал для його суспільних, політичних, національних поглядів й їх обґрунтування. В історичних дослідках шукав він відповіді на питання з сфери соціальної чи політичної, які приносило йому життя народу, суспільности, до котрої належав і навпаки ті відомости й факти, які давав йому науковий дослід, він використовував для розв'язання проблем соціальних та національних, культурних і політичних сучасного життя.

Але боевою натурою не був він, навіть в добі найбільшого розквіту своїх сил і енергії. Незвичайно делікатний і вразливий по натурі, він не мав в собі того всепалючого огню, який змушує людину перемагати найприкріші для неї обставини й перешкоди в своїм служінню провідній ідеї свого життя. Всяка стріча з «вулицею» викликала в ньому непоборну, фізичну відразу; боротьба, полеміка, конфлікти були органічні йому противні. Він ішов як античний філософ серед галасу життя, обмінюючися інтимними замітками з близькими людь-

* Втім виді, як тут друкється, це стаття тільки приблизно віддає зміст читаного мною на поминальнім засіданню Українського Наукового Товариства 16 (29) марта: рукопис мій загубився і відтворюю його з пам'яті і по замітках справоздань, користаючи zarazом з деяких нових матеріалів для пізнання індивідуальности і поглядів пок. нашого історика, в його автобіографічних записках і споминах близьких людей.

ми, що окружали його. Глухі часи старого режиму з їх «неприхильними» для всякого щирого, відкритого виявлювання неофіціальних гадок обставинами з свого боку ще причинялися до цього вродженого замкнення натури перед ширшими кругами. Зрідка, легким, малозамітним штрихом зазначав він часом в спеціальній науковій праці ширші висновки соціально-політичного або національного характеру, які давали вони йому — швидше натякав на них для уважливих, співзвучних читачів, або й зовсім обходився без цього, лишаючи читача без усякого ключа до ідейного підкладу своєї наукової роботи. Хто в ширших кругах догадувався, напр., що спеціальна, актова робота про родину Ходиків, була злою сатирою на кліку, що рядила київською самоуправою на початку 1880-х років? Історик-філософ, з великим, навіть надмірним нахилом до синтези і схематизування, не любив вводити публіку в лабораторію своєї мислі, ставлячи перед її очима готовий, можливо упрощений, рисунок певної доби, певного складного історичного або соціального процесу. Найбільш теоретичні його речі — як напр. характеристика національних типів, або коротка, щедро пересипана увагальними історія козаччини, вийшли з записок слухачів тих інтимних, тісних кружків, в яких читав він свої лекції, не в'яжучися їх публічним характером.

Тим пояснюється, що його фізіономія як ученого і суспільного діяча мало кому була звісна добре і вірно — хіба тісному кружку людей близьких. І тим часом як одні, не маючи поняття про соціально-політичну сторону його діяльності й творчості, бачили в нім крайнього об'єктивіста, або навіть людину з чисто академічним характером наукових інтересів, і готові були становити в приклад іншим, більше експансивним робітникам того ж напрямку; — інші, чувши дещо про політичні і національні моменти його діяльності, роздували до розмірів фантастичних його впливи, його активну участь в національному і політичному українському житті, творили цілі легенди і байки про нього.

Як провідник польсько-українського хлопоманства, як один з найбільше впливових творців київської української громади; як найвизначніший репрезентант київського українофільства 1870—80 років та його «неполітичного культурництва»; як один з визначних творців польсько-української угоди 1890 року; як один з ініціаторів національної організації російських українців кінця 90-х років, з якої вийшла потім демократична українська партія, Антонович зайняв визначне місце в історії національно-політичного українського життя другої половини XIX віку і вимагає спеціальної монографії своєї національно-політичної діяльності; вона повинна бути написана як скорше, бо те, що можна зібрати для її висвітлення, прийдеться в дуже значній мірі збирати з усних відомостей людей, що близько стояли до нього і тих моментів нашого суспільного і політичного життя, в яким брав він ролю. Поки це буде зроблене, а в своїй статті хочу зазначити головніші провідні ідеї, життєві нерви його творчості, що переходять однаково через його суспільно-політичну діяльність і че-

рез наукову роботу й дають відповідне розуміння чисто науковим його працям. Зазначаю їх на підставі приступного мені матеріялу, друкованих писань і усних відомостей, власних своїх спостережень і переживань, щоб дати загальну схему для доповнень, розяснень і поправок тим, хто розпоряджає багатшими матеріялами до тої чи іншої фази життя і діяльності покійного ученого і діяча.

**

Небагате зверхніми ефективними подіями, але повне внутрішнього змісту сімдесять-чотиролітнє життя покійного розбивається на три періоди.

Перший, що кінчається з кінцем третього десятка літ життя — це Sturm- und Drangperiode вражливого, талановитого духу, часи жадного, гарячого шукання доріг в індивідуальному життю і промадській роботі. Вирісши під вражіннями двох безконечно чужих і ворожих собі світів, зв'язаних історичною долею на те тільки, щоб своєю стичністю ятрити і збільшати ворожнечу між ними — польським панським і хлопським українським, — молодий Антонович інстинктивно, стихійним чуттям, хилиться в сторону цього останнього — покривдженого і пригніченого, але повного високо-людського змісту в своєму пригніченню і пониженню. Впливи освіти — переважно французької раціоналістичної літератури XVIII в., і тих людей з демократичним і поступовим складом, з якими звело життя молодого хлопця, едалися з тими стихійними симпатіями і вражіннями дитячих літ. Демократизм і поступовість на українському ґрунті, з яким зв'язаний був він всіми реальними зв'язками свого життя, втілюються для нього в українстві, в його змаганнях до свого соціально-політичного і національного самоозначення. Українська народня стихія стає для нього предметом все свідомішого студіювання — і культу; разом з кількома товаришами-одномумцями, що поділяли його «хлопоманські» погляди, обходять вони пішки величезний простір України (Волинь, Поділля, Київщину, Холмщину і значну частину Херсонщини і Катеринославщини), не тільки студіюючи народне життя, але й переймаючися почуттям тісного і глибокого споріднення з ним. Разом з тим стає «хлопоманська» групка у все гострішу опозицію до всього укладу польського життя, до системи клясових і національних привілеїв, на якій вона опиралася. І коли польська суспільність, занепокоєна цим ерицизмом, ставить хлопоманському кружкові до вибору — або вирікнися отих ересей, або їх викинуть з того круга, до якого належав він своїм вихованням — молодий Антонович з товаришами рішається розірвати свої зв'язки з польським шляхетським суспільством і польською національністю, та пристати безпосередньо до українського національного руху, що тоді пробивався в Києві. В цих українських кругах знайомиться він ближче з ідейною спадщиною старших українських поступовців — ідеями кирило-методіївського братства.

Вони викінчують ідейну еволюцію його і його кружка та дають дальший напрям його діяльності.

Разом з тим обставини його життя дають незвичайно важливу і корисну точку спрямування його енергії в виді архівної роботи на актовім матеріалі західньої України з польських часів, по історії польсько-українських відносин, історії українського елементу в рамках польського державного життя і відносин його до цього державного устрою. Це була сфера незвичайно близька Антоновичу по традиціям його виховання, інтересна по созвучності тих ідей, які його займали.

З 1860-х років починається новий період його діяльності — більш як двадцятилітньої незвичайно інтенсивної й продуктивної наукової роботи. Ця доба його життя визначається zarazом живим суспільним змістом його наукової роботи, тісними зв'язками його інтересів громадських і наукових. Він громадить величезну масу актового матеріалу і творить ряд історичних образів, які з незвичайною силою і талантом відкривають перед нами соціальний устрій і життя українського народу під польським режимом і непримиренні суперечності його з польсько-шляхетським устроєм. Разом з тим проявляє дуже живу громадську діяльність, як один з визначних репрезентантів тодішнього українства.

Але вже з другої половини 1880-х років починають проявлятися виразні прикмети вичерпання і втоми. Незвичайно енергійна, кипуча діяльність попередніх десятиліть не пройшла, очевидно, без впливу на його духові сили. З другого боку незвичайно тяжкі обставини суспільного життя Росії 1880 і 1890-х років, спеціально життя українського все більше пригнічували його все менше відпорний дух. Роздвоєння в українській громаді, ідейний конфлікт з недавніми товаришами і однодумцями (антагонізм «політиків' і «культурників»), потім крах польсько-української угоди в Галичині, в якій брав покійний живу участь, покладаючи на неї великі надії, і глибока непопулярність її в ширших українських кругах — все це не могло не вплинути незвичайно прикро на нього. Його наукова творчість помітно слабне і тратить свій давніший живий громадський зміст. Від сфер живіших, тісніше зв'язаних з питаннями сучасного життя, він іде все далі в сфери далекі від всякої «політики»: від соціальної історії переходить до історичної географії, від історичного народнього життя до передісторичного побуту, далі до чисто антикварської нумізматики. Поруч того якийсь час все таки він живо віддається політиці, всіми силами свого авторитету і впливу намагаючись оборонити свою останню проблему — галицьку угоду; але в міру того, як очевидним стає її повний і безповоротний провал, слабнуть і політичні мотиви в його діяльності. Сильний упадок фізичних сил стає все помітнішим з 1890-х років, і серед спокійніших антикварських зайнятть тихо догоряє його могутній дух — до смерти не стративши одначе своєї незвичайної живости, інтелігенції і рідкого, незвичайного чару.

**
*

Як часто буває, ідеї і напрями, прищеплені в ранніх літах, помітно заважили на всьому пізнішому життю Антоновича; стали провідними мотивами всієї його діяльності, пізнішого його світогляду.

Ясний, гуманний погляд на життя, наданий вражіннями дитячих літ, був розвинений і викінчений пізнішими впливами французького раціоналізму. Скептик і позитивіст, індиферентний до всякої трансцендентної метафізики, він заховав одну релігію — релігію людства. Віра в вічне і неустанне поліпшування життя і здатність людства до безграничного облагороднення, культурного і етичного, дорогою розуму, культурної роботи — ці провідні ідеї французького раціоналізму зісталися його провідними ідеями. Глибоке і ніжне прив'язання його до свого краю і його народу не дало йому одначе стати космополітичним «всечоловіком». Винесені з ранніх літ щирі симпатії до українського життя, перейшовши через горнило його молодечої мислі, збагачені широкою обсервацією народного життя і науковим, історичним дослідом, перейшовши в глибоку і непохитну любов, повне ніжності обожання українського народу-демосу, українського життя — сучасного й минулого, яке він знав так добре, в сучасних проявах і минувшині. І в основі всієї пізнішої його наукової творчості заляг цей глибокий пієтизм, тепла і сердечна любов до цього народу. Він обожав в нім його суцільність, стихійну гармонію, високу красу побуту і глибоку природню логічність мислі; хилив чого перед його високими культурними і соціальними інстинктами, високо гуманною вдачею і тонким етичним почуттям, гарячою жагою і непохитним бажанням справедливості. І за ці високі прикмети пробачав темні сторони народного життя, його хиби в сучасності й минувшині, спричинені браком свідомості, культурного і політичного виховання.

Взагалі гаряча любов і пієтизм для свого народу ніколи не довели покійника до національної виключності, перецінювання «народних святощів» і легковаження загально-людської культури. Західна культура і література спеціально зісталися для нього предметом високого поважання. Роллю культури в народнім життю ставив він незвичайно високо; політичну роботу без культурних підстав вважав він будовою на піску. Історичні біди й незгоди, пережиті українським народом, він готов був признавати наслідком передовсім малої культурності українського суспільства, браку української інтелігенції, культурного і політичного виховання, і в культурі, збільшенню освіти, знання, свідомості бачив він єдину дорогу до направи долі нашого народу. Глибоко переконаний еволюціоніст він не вірив не тільки в успішність революційної тактики, а і взагалі в можливість різких скоків, перемін, і міряв перспективи поступу суспільного і національного довгими віками, не піддаючися оптимістичним надіям навіть найбільше приманливих моментів нашого життя.

Політичний світогляд Антоновича, як і цілого його покоління, сформувався під могутнім впливом ідей кирило-методіївців. Він по-

знайомився з ними, приставши близько до українських кругів, і вони завершили ідейну еволюцію його своїми ідеями автономізму і федералізму. Гуманний і свободолюбний напрям кирило-методіївської програми, далекий від усякої виключності, проповідь суверенности людської совісти, повної свободи фізичної і духової, созвучні були тим ідеям, які виробилися в нім під впливами тої ж революційної доби західно-європейського життя, що навівали кирило-методіївцям їх погляди на перебудову соціальних і політичних відносин життя східно-європейського. І щирим прихильником ідей народоправства, автономізму і федералізму зістається він до кінця.

Приложення кирило-методіївських ідей до розроблення і освітлення української історії, вчинене Костомаровим, було прийняте і Антоновичом, який в цілім ряді поглядів на стару українську історію пішов його слідами; різке осудження зі становища демократичних і автономічних принципів польської доби української історії було спільне також обом українським історикам. У Антоновича воно стало центром всієї його історичної діяльности. Можна сказати, що всі історичні праці Антоновича, з невеликими виїмками — це один акт оскарження історичної Польщі, а її всевласним пануванням шляхетської верстви і поневоленням недержавних народностей. Відносин українсько-російських Антонович сливе не дорікав; причина була як в характері історичного матеріялу, на якім опирав він свою історичну роботу, так і в тих обставинах, в яких вів він цю роботу. Серед них щира оцінка українсько-російських відносин могла потягнути за собою наслідки не конче академічні, а оцінка ця не могла випасти прихильно, бо московська централістична, нівеляційна політика була глибоко противна Антоновичу, ще більше, ніж Костомарову, якому великоросійське життя було ближче по його уродженню й вихованню, тим часом як Антоновичу воно було зовсім чуже. Не тільки чисто народній побут великоросійський, а й російське культурне життя, література, мистецтво були й залишилися йому чужими, як це не дивно для людини, що писала виключно майже по російськи і все життя працювала на так званім «общерусским» ґрунті. Натомість польське життя і згодом як він розірвав з шляхетською суспільністю України, зісталось йому близьким і симпатичним. Зовсім несправедливо і безосновно представляли його в польських кругах «ворогом Поляків». Він був тільки ворогом Історичної Польщі — її хиб, шкідливих не тільки для поневолених нею народностей, а і для самих поляків; був ворогом польсько-шляхетської ідеології, ворожої польському демосу також, не тільки українському.

Ставлячися негативно до тих державних організацій, в яких приходилося жити українському народові і які немилосердно калічили і гнобили українське життя, Антонович склонний був взагалі неприхильно оцінювати державність як елемент життя суспільности. Тут з одного боку можна бачити історичні впливи-традиційної української опозиції до чужого державного життя, такої ж традиційної польсько-шляхетської підозрливості і ворожнечі проти всякого зміцнення дер-

жавної влади, і вкінці — тої опозиції до державної влади, в якій виховував всі свобідніші елементи старий режим Росії. З другого боку впливали в цьому же напрямі й ідеї кирило-методіївців, і ще більше — російських слав'янофілів (особливо через Костомарова і Іванішева, двох людей, яких вплив найбільше помітний на напрямках історичної роботи і методи Антоновича) — це різке протиставлення суспільства і правительства і виключення всякої участі суспільства від правління, від влади («правительству сила влади, народу сила мнѣнія»). Жадно слідкуючи з ними за проявами народньої опозиції в державі, суспільної діяльності й самоозначення в історії України, Антонович недержавну роль українського народу вважав його імманентною прикметою, вродженою нездатністю і неохотою до державного життя. Держачися взагалі переконання про певні сталі і незмінні расові прикмети національних груп, він вважав український народ недержавним народом з природи. Робив це з тим легшим серцем, що державну стихію зважав елементом швидше негативним, в життю суспільности, народу, ніж творчим, позитивним. І таке недержавне становище, з апотеозованням свобідної, живої, творчої суспільности в протиставленню державному елементу, що тільки тіснить і гнітить суспільний елемент своєю регламентацією і своєю політикою державности для державности, — переходять через цілу історичну творчість локійного. Однаково чи говорить він про старі, державні часи українського життя (дарма, що будучи антинорманістом, він вважав цю стару українську державність власним витвором українського життя), чи пізнішу, недержавну добу історії України.

Будучи проти усякого насильства, панування одної народности над другою, використання одної суспільної верстви другою, Антонович не робив виімків ніяких, і для свого, українського народу в тім числі. Його щирий український патріотизм був свобідний від шовінізму. Панування, поневолення, насильство, визиск були йому ненависні без різниці, відки б не виходили вони. Дикунська мораль націоналістів, що велить боротися проти чужого насильства, проти пониження і поневолення свого народу, але оправдувати всяке насильство з свого боку, панування свого народу, коли він має і може над кимсь іншим запанувати — була йому чужа вповні, це мушу сказати з притиском. Гаряче бажаючи ліпшої долі своему народові, покійний не допуслав і мислі, щоб український народ, вбившись в силу, міг гнобити інші, в гірші обставини поставлені народи.

Національна ідея, що була провідною метою його діяльности, була й зосталася не впливом національного егоїзму, а впливом його гуманних, демократичних поступових переконань і в повній згоді й гармонії з ними зосталася до кінця.*

* Цю працю вперше видруковано в *Записках* Українського Наукового Товариства в Києві, том 3, 1909, стор. 5—14.